

MONIKA DĄBKOWSKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa

**Poreformacki kościół pw. św. Michała Archanioła w Chocz.
Dzieje, architektura i organizacja przestrzeni sakralnej,
problematyka konserwatorska¹**

The Former Reformed Franciscan Church of St. Michael the Archangel in Chocz.
History, Architecture and Organization of Sacral Space – Restoration Issues

Niewielka, leżąca w Wielkopolsce, miejscowość Chocz została opisana w XIX w. przez Edwarda Raczyńskiego jako *miasteczko nikczemne w okolicy piaszczystej, nad rzeczką niespławną położone, żadnem ważniejszym nie wstawione zdarzeniem, nie zasługiwałoby prawie na wspomnienie, gdyby mu pamięć cnót obywatelskich Andrzeja Lipskiego, biskupa krakowskiego, niejakię wagi w dziejach narodu naszego nie dawała*². Kilkusetletnie dzieje tej miejscowości związane były w znacznym stopniu z wyznaniem i religijnością, a szczególnym okresem w historii Chocza, czasem rozwoju i ożywienia, był wiek XVI i XVII, gdy panująca w Polsce reformacja i kontrreformacja odcisnęły piętno na stosunkach społecznych, gospodarce, kulturze, sztuce, a przede wszystkim na sferze duchowości Polaków. Ród Lipskich związany był z Choczem od XVII w. Wybitna postać polskiej historii, biskup Andrzej Lipski³, dzięki nowo nadanym przywile-

¹ Artykuł współfinansowany przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach grantu nr N N105 248638. Za udzielenie wskazówek merytorycznych i bibliograficznych podziękowania zechce przyjąć prof. dr hab. Józef Poklewski-Kozieł. Za pomoc w translacji łacińskiej dziękuję dr Katarzynie Michałowskiej.

² E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski*, T. 2, Poznań 1843, s. 265.

³ Andrzej z Lipy Lipski herbu Grabie, ur. w 1572 r. w Rzepinie. Urodził się w rodzinie kalwińskiej, po studiach przeszedł na katolicyzm i podjął karierę duchowną. Był prawnikiem, scholastykiem plockim, proboszczem rzeplińskim, sekretarzem królewskim (1600 r.), kanonikiem krakowskim (1603 r.), kustoszem gnieźnieńskim (1605 r.), scholastykiem krakowskim (1612 r.), asesorem sądów zadwornych, posłem na sejm Rzeszy do Ratyzbony, biskupem łuckim (1617 r.),

jom oraz zmianie opłat i podatków, przyczynił się do znacznej poprawy stanu gospodarki w miejscowości. Do spuścizny pozostałej po nim należy również założony w Choczcu zespół obiektów sakralnych, których budowa miała na celu przywrócenie, a następnie umocnienie katolicyzmu w mieście i okolicy. Na szczególną uwagę zasługuje kościół pw. św. Michała Archanioła – świątynia zakonu reformatów osiadłych w Choczcu na pocz. XVII w.

Chocz istnieje od XIII w., pierwotnie jako gród książęcy, później jako miasto rządowe, z zamkiem obronnym wzniesionym w XIV w. dla Kazimierza III Wielkiego. Od następnego stulecia aż do XIX w. stał się własnością prywatną, m.in. rodu Chodeckich, Ostrorogów, Marszewskich, Mycielskich, Lipskich, Raczyńskich⁴.

Według opisu miasta w osiemnastowiecznych źródłach reformackich, Chocz, dawniej zwany Chodecz, leżał na terenie powiatu kaliskiego, natomiast w zakresie administracji kościelnej znajdował się pod zwierzchnictwem kolegiaty lipskiej w Choczcu. Mimo, że miasteczko to było własnością prywatną, okalające je miejscowości należały do miast królewskich. Od północy Chocz otaczały rosnące na podmokłych terenach lasy olchowe i iglaste, rozpościerające się 3 mile w kierunku Zagórowa, 2 mile do Pyzdr, tyleż samo do Królikowa, milę ku folwarkom Lipie i Jankowo, gdzie znajdowało się gospodarstwo chockiego proboszcza. Na południe od Choczcy przepływała rzeczka Proсна, „niełatwa do przejścia jesienią i zimą”, która obfitowała w wiele gatunków ryb. W mieście istniały wówczas 3 kościoły rzymskokatolickie: parafialny, drewniany kościół pw. św. Wawrzyńca Męczennika, zwany „na Piaskach”, z plebanią i cmentarzem – obiekt ten wymagał już w XVIII w. poważnych prac remontowych. Drugą świątynią była zlokalizowana nad Proszą, w południowej części miasta, kolegiata lipska pw. św. Andrzeja bpa, wzniesiona na pocz. XVII w. jako świątynia murowana. Trzecim obiektem sakralnym był klasztor reformatów⁵.

Po okresie rozkwitu w czasach nowożytności, miasteczko znacznie podupadło, stając się w XIX w., po utracie praw miejskich (1870 r.), wsią o lokalnym znaczeniu. Obecnie Chocz jest dużą wsią, rozbudowaną na prawym brzegu rzeki Proсны, przy trasie z Kalisza do Wrześni, na skrzyżowaniu lokalnych dróg z Plesewa do Starej Koźminki.

podkanclerzym (1618 r.), kanclerzem wielkim koronnym (1620 r.), biskupem kujawskim (1623 r.), krakowskim (1630 r.). A. Boniecki, *Herbarz polski*, cz. I, *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, T. XIV, Warszawa 1911, s. 330-331.

⁴ E. Raczyński, *Wspomnienia...*, s. 265.

⁵ *Archivum Conventus Chocensis PP. Reformatorum S. Patris Francisci Strictoris Observantiae transumptum ex Originalibus Authographis sparsim digestis nunc in hunc librum realiter congestis ad memoriam Posterorum inscriptum Die 18 Mensis Augusti 1778*, Archiwum Prowincji Reformatów w Krakowie, s. 1-2.

W czasie największego rozwoju miasteczka, w okresie reformacji wyznaniowej, w XVII i XVIII w., obok Koźminka i Marszewa, Chocz był najstarszą siedzibą Braci Czeskich w powiecie kaliskim⁶. Właściciele dóbr chockich – Marszewscy herbu Rogala, byli protektorami innowierców⁷. Wojciech Marszewski, luteranin, a od 1548 r. Brat Czeski, oddał chocką farę swoim współwyznawcom przybyłym do Wielkopolski w pierwszej fazie emigracji czeskich innowierców, w połowie XVI wieku⁸.

Kolejny właściciel dóbr chockich, bp Andrzej Lipski, oddał Braci Czeskich i dla wzmocnienia katolicyzmu i zapobieżenia powrotu do Chocza innowierców, wybudował w 1620 r. kolegiatę, a trzy lata później sprowadził zakonników reformackich i ufundował dla nich kościół z klasztorem⁹, tworząc w ten sposób kompleks religijnych instytucji w jednej części miasteczka.

Zakon reformatów stanowił konserwatywną i rygorystyczną gałąź franciszkanów, wyodrębnioną z bernardynów. Ich powstanie było związane z nasilającymi się w XVI i XVII w. tendencjami reformistycznymi w zakonie. Do Polski zostali sprowadzeni za zgodą króla Zygmunta III Wazy, w celu zmniejszenia zasięgu wyznań protestanckich w kraju. Pierwsze konwenty w Polsce powstały w latach 20. XVII w. Chocz był trzecią w kolejności fundacją reformatów w nowo powstałej kustodii wielkopolskiej (1623 r.).

Ojcowie reformacji otrzymali od fundatora drewniany kościół bez prebendy pw. św. Mateusza, przy którym zbudowali konwent. Kościół usytuowany był w narożu rynku miasta, jako zamknięcie od zachodu wydłużonego placu rynku, przy szerokiej ulicy wiodącej z rynku do kościoła kolegiackiego, pomiędzy kurią biskupią a mieszkaniem wikariuszy¹⁰. Z powodu niskiego poziomu urbanizacji i ruralizacji miejscowości, pozostała po konwencie zabudowa obecnie znajduje się również w centrum Chocza, w otoczeniu niewysokiej zabudowy mieszkalnej, wśród wysokiego drzewostanu, oddzielona od ulicy wysokim, murowanym i drewnianym parkanem.

⁶ *Dzieje Wielkopolski*, t. I, *Do roku 1793*, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 557. Początkowo, w XVI w. było tu 10 członków zboru wywodzących się z mieszczan. Tamże, s. 561, za: *Rejestr członków zboru w Chocz, Biblioteka Raczyńskich*, rękopis 194, f. 4.

⁷ S. Tync, *Szkola w Lesznie w okresie renesansu (1555-1656)*, w: Sesja Naukowa w Lesznie w czterechsetną rocznicę powstania Gimnazjum i trzechsetną wydania „Opera didactica omnia” J.A. Komeńskiego, Wrocław-Warszawa 1957, s. 18-21.

⁸ O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Serya XXIII, z ryciną, Kaliskie, cz. I, Kraków 1890, s. 5. Tę darowiznę potwierdził jego syn Jan Marszewski w 1575 r. M. Adamczewski, *Lipsy herbu Grabie w świetle źródeł epigraficznych w kolegiacie w Chocz*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica” 50, *Studia z dziejów feudalizmu*, red. S.M. Zajączkowski, Łódź 1994, s. 107.

⁹ *Archivum Conventus Chocensis...*, s. 3. Biskup jako fundator dał zakonnikom część swojej ziemi pod konwent i ogrody, ustanowił swobodę łowienia ryb w rzeczce Prośnie i korzystania z drewna w lesie. Tamże, s. 7.

¹⁰ *Archivum Conventus Chocensis...*, s. 14.

W tym miejscu reformaci przebywali przez dwanaście lat, aż w 1636 r. zostali przemocą usunięci, jak podaje kronika klasztoru chockiego – ze względu na zeświecczenie konwentu. Zakonnicy nie rozproszyli się, ale przenieśli do Pleszewa, gdzie zajęli usytuowany poza murami miasta, niewielkich rozmiarów murywany kościółek pw. św. Floriana Męczennika. Notowany około 1635 r. remont tego kościoła prawdopodobnie był związany z planowanym przybyciem zakonników do świątyni. Aby miejsce dostosować do życia zakonnego, ojcowie najpierw wzniesli drewnianą zabudowę mieszkalną. Specjalnie do swojej liturgii poczynili zmiany w wystroju kościoła; [...] wybudowali ołtarz główny zgodnie z własnym zwyczajem¹¹, w którym znalazły się przedstawienia świętych reguły reformackiej, wstawili w nim po obu bokach poniżej skrzydeł ołtarzowych drzwi, dogodnie w przystosowaniu ich do użycia przy wychodzeniu zakonników przed ołtarz w czasie komunii św. i podczas procesji¹². Znana jest problematyka modelowego wyposażenia kościołów reformackich w XVIII w. Jednakże na początku XVII w. wzory stolarki sakralnej reformatów nie były jeszcze dokładnie określone przez kapitułę prowincji, zatem zdanie mówiące, że ołtarz został wybudowany przez ojców „swoim zwyczajem” może odnosić się nie do formy tego sprzętu, ale do specyfiki liturgii zakonnej, wymagającej aby ołtarz główny był odsunięty od ściany wschodniej prezbiterium, w celu utworzenia tam oratorium, dla umożliwienia zakonnikom odprawiania liturgii.

Już 18 sierpnia 1637 r. zakonnicy otrzymali od kanonika w Choczu Marcina Kalińskiego pismo z prośbą o powrót, w którym m.in. wspomina on, że bracia uciekli z Chocza przed prześladowaniem: *Opuszczenie osiadłości waszey y przeniesienie się ztąd do miasta Pleszewa ma prawda powód swoi na Ewangeliczney radzie zasądzony gdzie Nayświętszy Jezus mówi: Jeśli wy bylibyście prześladowani w tym mieście, uciekajcie do drugiego [...]*¹³. Kanonik w swoim piśmie prosił zakonników o powrót do ich pierwotnej siedziby i pełnienie tak jak wcześniej posług sakralnych: *Powrócenie Wasze do opuszczonego Mieysca pewnym Iey będzie oswobodzeniem. Azatym gdy żądania y proźby nasze nie są tey ważności abyśmy was na starosiedlinach oglądać mogli. Niech te wyrażone przyczyny skuteczną pobudką będą do tego abyśmy was kochani Oycowie powitali [...]*¹⁴. Reformaci wrócili do swojej siedziby w Choczu w 1640 r.¹⁵ Po powrocie zakonnicy odzyskali całkowicie kościół, konwent i wszystkie dobra materialne, jak również dotychczasową pozycję w społeczności lokalnej i oparcie w nowym fun-

¹¹ Forma gramatyczna w łacińskim opisie archiwalnym wskazuje, że obiekt ten nie został przeniesiony, a wzniesiony na nowo.

¹² *Archivum Conventus Chocensis...*, APR Kraków, s. 8.

¹³ Tamże, s. 9-10.

¹⁴ Tamże, s. 11.

¹⁵ Tamże.

ERECTIO

Conventus Chocensis ad S. Michaellem Archang:

Hic Conventus Plantationis Novellæ Reformæ in ordine Tertij, ad quem Illmo D^{ns} Andreas de Lipie Lipski, Eppus Luceorienz Regni Supremus Cancellarius, obtenta ab Illmo Archiepiscopo Gnesnensi facultate tenoris ut sequitur:

LAURENTIUS GEMBIKIS.

DEI & Apostolicæ Sedis gratiâ Archiep^{us} Gnesn^{ensis}
Legatus Natus, Regni Polonia Primas, Primor^{um}
Princeps. R^{udo} Domino Mathia Darn
browski, Archidiacono & Officiali D^{no} Calisiensi, Nobis
in Chr^o Dilecto. Salutem in Domino.

*Inducit in animum Illmo & R^{udo} D^{ns} Andreas Lip
ski, a Lipie, Epp^{us} Luceorienz, Nominatus Vladislaviensis, Re
gni^{que} Cancellarius, atq^{ue} Oppidi Chodz, in Diocesi N^{ra} cis
tentis, D^{ns} Hereditarius, Religiosos Frates Ord^{inis} Mⁱⁿor^{um} S^{an}cti Fran
cisci Strichonis Observantia, qui Reformati Disceatari ne
minantur, in prædictum Oppidum Chocz introducere, ipsiq^{ue}
Monasterium isthinc construere. Interim autem Ecclesiã
non pridem ibidem extructam, quæ uti asperitur, nondum est con
secrata, nec in illius beneficij Ecclesiastici titulum erecta, cis
dem assignavit, circa quam redeant, ac juxta Regula^m sue In
stitutum Divina Officia peragant. Cum vero id absque
idem R^{udo} D^{ns} quatenus præmissa admittere, ipsisque
consensum N^{rum} præbere dignaremur! Dilecto itaq^{ue}
Tibi, cujus virtutem, & in rebus agendis dexteritatem per
spectam habemus, committendam duximus, committimusq^{ue}
in Dei Nomine, per N^{ras} presentes Literas, quatenus quò
primum*

datorze i darczyńcy kanoniku kolegiaty lipskiej – Świętosławie Lipskim¹⁶. Dzięki temu mogli kontynuować swoją działalność.

Pobyty reformatów w kościele w Pleszewie stał się przyczyną modernizacji tej świątyni, przy czym największym zmianom uległo wyposażenie sakralne, które wymieniono na nowe. Nie można wykluczyć, że obecny barokowy ołtarz główny z bramkami i przedstawieniami m.in. dwóch nieznanymi zakonników, stanowi w części pozostałość po ówczesnym ołtarzu. Jednak takie przypuszczenia mogą potwierdzić jedynie szczegółowe badania konserwatorskie. Trudno także rozstrzygnąć, czy była to wymiana zużytych sprzętów, czy jednak próba dostosowania do trydenckiej liturgii, o której mówimy, np. w przypadku usunięcia średniowiecznej przegrody lektoryjnej.

Nasuwa się pytanie o wspomniane zeświecczenie konwentu w Choczcu. Cóż mogło stać się przyczyną takiego stanu rzeczy w miejscowości posiadającej trzy kościoły katolickie, w prywatnych dobrach duchownego, więc wolnej od wpływów innowierczych? Otóż wyjaśnienie tego problemu wiąże się nie z rozpowszecznionymi wówczas w Polsce i silnymi wyznaniem różnowierczymi, ale z zaistnieniem głębokiego konfliktu pomiędzy reformatami i bernardynami. Kronika reformatów w Choczcu mówi jasno o „prześladowaniach zagniewanych braci z rodziny”. Aby problem naświetlić należy sięgnąć wstecz do historii wprowadzenia ściślejszej obserwacji wśród bernardynów w Polsce, a tym samym do wprowadzenia reformatów na teren Rzeczypospolitej.

Inicjator ruchu reformackiego w Polsce, o. Gabriel z Gródka, dążył do pozyskania dla reformy zakonu bernardynów. Jednak kiedy mu się to nie udało, od 1605 roku zmienił sposób działania. W oparciu o brewe papieża Klemensa VII z 1532 r. i Klemensa VIII z 1593 r., które nakazywały, aby w każdej prowincji obserwantów zwolennicy ściślejszej obserwacji mieli przynajmniej trzy klasztory do własnej dyspozycji, o. Gabriel z Gródka czynił starania, by bernardyni oddali reformatom chociaż jeden klasztor, w którym mogliby prowadzić życie według własnych, zreformowanych wzorów. Ta prośba nie dała żadnych rezultatów, więc od 1606 roku ojcowie rozpoczęli poparte przez Stolicę Apostolską dążenia do założenia własnych klasztorów. Po wprowadzeniu reformatów do Polski i fundacji nowych konwentów, rozbieżność pomiędzy obydwoma grupami zakonnymi powoli zagasała. Jednak z powodu obioru na stanowiska zarządu kustodii osób nieumiejętnie decydujących o sprawach zakonu, krótko po śmierci sprzyjającego reformatom Zygmunta III, konflikt rozgorzał na nowo w ostrzejszej formie. Skończył się niechcianą przez reformatów unią z bernardynami, która faktycznie oznaczała przejście, za zgodą papieża i króla Władysława IV, wszystkich konwentów reformackich przez obserwantów i likwidację całej rodziny zakonnej¹⁷.

¹⁶ *Archivum Conventus Chocensis...*, s. 11.

¹⁷ A.H. Błażkiewicz, *Powstanie Małopolskiej Prowincji Reformatów (1587-1639)*, „Nasza Przeszość”, 1961, t. 14, s. 53, 127-128.

Chocz, kościół poreformacki pw. św. Michała Archaniola,
widok na fasadę i elewację południową, fot. Monika Dąbkowska, 2009 r.

Chocz, kościół poreformacki pw. św. Michała Archaniola,
widok na fasadę od zachodu, fot. Monika Dąbkowska, 2009 r.

Zamknięto wówczas kilka konwentów w kustodii wielkopolskiej, m.in. w Chocz, Brzezinach, Wieluniu i Koninie¹⁸. Po kilku latach, na skutek starań reformatów, połączenie to zostało rozwiązane, w 1639 roku ojcowie uzyskali samodzielność, odrodziły się też dwie utworzone wcześniej kustodie¹⁹.

W końcu XVII w. reformaci choccy podjęli decyzję o wzniesieniu nowego, murowanego kościoła, na ten cel w 1684 roku przekazał 4 000 fl. pol. kanonik Świętosław Lipski. Pozostałe środki dał kolejny prepozyt kolegiaty – Stanisław Lipski, a także inni darczyńcy: Stanisław Linowski, kasztelan rogoziński Adam Koźmiński, Helena Jaruchowska, Adalbert Radziński, Stanisław Miniszewski, Prokop Lipski, Stefan Godlewski, Aleksander Kierski, Stanisław Meier, Stanisław Pawęski, Bartłomiej Cywiński, stolnik kaliski Józef Molski oraz Piotr Koźmiński. Budowę kościoła rozpoczęto w 1699 roku, a ukończono w 1725 roku²⁰. Budynek został zbudowany, jak wzmiankuje kronika konwentu, na jednym fundamencie. Składał się z prezbiterium i nawy, nad którą wzniesiono wieżyczkę na dwa dzwony. Wewnątrz znajdowała się drewniana posadzka z tarcicy dębowej, prawdopodobnie układana jak we flizy, czyli naśladująca posadzkę kamienną, ponadto w chórze zakonnym znajdowały się polichromie wykonane przez zakonnika, brata Bonifacego Jatkowskiego. Konsekracja kościoła i ołtarzy odbyła się 23 sierpnia 1723 roku²¹.

W 1710 roku rozpoczęto wznoszenie murowanego klasztoru, którego fundatorami byli wojewoda inowrocławski, generał wielkopolski Mateusz Radomski, Adam z Iwanowic Koźmiński, Józef Molski, Barbara Godlewska, bp krakowski Jan Aleksander Lipski i inni, nie wymienieni z nazwiska darczyńcy. Źródła reformackie podają, że budowę tę ukończono w 1725 roku. Prace prawdopodobnie trwały kilka lat dłużej, ponieważ wiadomo o udziale w procesie budowlanym klasztoru, w 1733 r., jako nadzorcy budowlanego, brata Mateusza Osieckiego²².

¹⁸ *Archivum Conventus Chocensis...*, s. 8-9. *Additament do Kronik Braci Mniejszych albo Genealogia*, APR Kraków, s. 14.

¹⁹ *Schematyzm Prowincji Matki Bożej Anielskiej OO. Franciszkanów-Reformatów w Polsce, 1971*, Kraków 1971, s. 33.

²⁰ Kronika konwentu notuje datki na budowę kościoła i klasztoru lub kontynuację fabryki do 1731 r., od 1724 r. wzmiankowane są datki na wyposażenie kościoła. *Archivum Conventus Chocensis*, passim.

²¹ *Chronica Conventus Chocensis*, s. 13-14, 17, także w rozdziale „Nomina Fundatorum et Benefactorum”. Brat Bonifacy Jatkowski był malarzem zakonnym w prowincji wielkopolskiej, wykonał malowidła w kościołach w Kaliszu, Lutomiersku, Poznaniu, Chocz, Osiecznej, Wieluniu, Koninie i Miejskiej Górze. A.J. Błachut, *Słownik artystów reformackich w Polsce*, Warszawa 2006, hasło: Jatkowski Bonifacy, s. 66-67.

²² *Erectiones Omnium Almae Antonianae Provinciae Majoris Poloniae*, APR Kraków, s. 6; *Archivum Conventus Chocensis...*, s. 13; A.J. Błachut, *Słownik...*, hasło: Osiecki Mateusz, s. 105. Trudno odnieść się do stwierdzenia autora jakoby brat Mateusz realizował prace według własnego projektu. Zgodnie z informacjami zawartymi w źródłach, budowa klasztoru trwała od 1710 r. Ma-

Chocz, kościół poreformacki pw. św. Michała Archanioła,
widok na prezbiterium, fot. Monika Dąbkowska, 2009 r.

Chocz, kościół poreformacki pw. św. Michała Archanioła,
widok na empore organową, fot. Monika Dąbkowska, 2009 r.

W tymże roku ukończono całkowicie wszelkie prace budowlane, pozostało jedynie dokończenie murowanego parkanu²³.

Kościół, jak wszystkie budowle reformackie, wzniesiono jako jednonawowy, z węższym, niższym prezbiterium, oddzielonym od nawy wykrojonym w murze łukiem tęczy. Czteroprzęsłowa nawa w ostatnim od wschodu przęśle ma wyodrębnioną kruchtę na dwóch filarach, nad którą znajduje się empora organowa. Zamknięcie dwuprzęsłowego prezbiterium zostało rozwiązane podobnie jak w wielu wczesnych kościołach reformackich – trójbocznie. Całe wnętrze przekryto kolebkowymi sklepieniami na kozubach, przy czym poszczególne przęsła oddzielone zostały pasami gurtów.

Budowla charakteryzuje się zastosowaniem dwóch różnych rodzajów organizacji przestrzennej: w nawie płaskie pilastry w porządku toskańskim dzielą poszczególne przęsła, w których znajdują się płytkie, arkadowe nisze. Masywne belkowanie dzielące ściany nawy od sklepienia nadaje wnętrzu horyzontalność. Taka forma konstrukcyjno-plastyczna wnętrza określana jest w architekturze jako ściennofilarowa w odmianie wnękowej. Ściany prezbiterium są artykułowane w zupełnie inny sposób, poprzez podział przęseł za pomocą prostych lizen pozbawionych cokołów. Lizeny, dzięki powiązaniu z gurtami sklepiennymi, stały się głównymi elementami dzielącymi wnętrze wertykalnie. Tę różnicę pomiędzy nawą a prezbiterium podkreśla ponadto artykulacja ścian na zewnątrz: w nawie ramowa, charakterystyczna i często stosowana w architekturze nowożytnej, natomiast w prezbiterium ściany pozbawione są artykulacji. Takie zasadnicze zróżnicowanie sprawia wrażenie, że budynek powstał w dwóch etapach – jako pierwsze prezbiterium o gotycyzujących cechach, a dużo później barokowa nawa. Jednakże źródła dotyczące kościoła jednoznacznie informują, że obiekt powstał „na jednym fundamencie”. Zbliżoną artykulacją obu przestrzeni charakteryzuje się kościół poreformacki w Brzezinach Łódzkich, z różnicą zastosowania tam nieklasycznych porządków architektonicznych i przypór na zewnątrz. Bardzo podobną artykulację obu przestrzeni sakralnych, jak również analogiczne rozplanowanie i rzuty wnętrz, posiada kościół poreformacki w Kaliszu.

Fasada kościoła chockiego, jako jedna z nielicznych wśród reformackich świątyń prowincji wielkopolskiej i pruskiej, ma dwie kondygnacje. Mimo zastosowania istotnych dla horyzontalizacji wysokich belkowań w obu kondygnacjach, jest ona wertykalna poprzez wprowadzenie mocnego pionowego akcentu, jakim są spiętrzone, podwójne pilastry ciągnące się przez obie kondygnacje i przechodzące na szczyt. Podobną formę ma fasada kościoła reformackiego

teusz Osiecki zaczął realizować pierwsze samodzielne prace dopiero od 1719 r. – remontując sklepienie w kościele w Łąkach Bratiańskich. Tamże, s. 105.

²³ O. Mysłkowski, *Dalszy Ciąg Przydatku do Kronik Braci Mniejszych Sgo Franciszka Czyli Rys Genealogii Reformy, 1806*, APR Kraków, s. 20.

w Woźnikach, jednak tam dla wzmocnienia wertykalizmu zastosowano pilastry zdwojone, przerwane belkowanie i nieco zbyt smukłe proporcje. Ponadto fasada kościoła chockiego charakteryzuje się brakiem plastyczności, „płaskością”, brak w niej nawet charakterystycznych dla świątyń nowożytnych arkadowych, sferycznych nisz na rzeźbione postacie świętych, zamiast których wprowadzono płytkie arkady przeznaczone na malowidła z postaciami świętych.

Już od poł. XVIII w. konieczne było przeprowadzenie wielu remontów i napraw kościoła w różnym zakresie. Jedne z pierwszych prac wykonano w związku z wizytacją prymasa Krzysztofa Szembeka w 1747 roku. W 1760 roku podczas burzy spłonęła sygnaturka, jeszcze tego samego roku wzniesiono nową i pokryto ją miedzią i żelazem. Całkowity koszt prac wyniósł 2214 fl. pol. 10 gr²⁴. W 1763 roku zbudowano na nowo, zniszczony parkan przy dziedzińcu kościelnym oraz przy prezbiterium. W latach 1778–1780 wymieniono posadzkę kościelną, zamiast dotychczasowej drewnianej, położono kamienną z 990 flizów, prace te wykonał Michał Warszczeński z Krotoszyna. Już w latach 1789–90 kronika konwentu wzmiankuje, że kościół wymagał poważniejszego remontu. Prace podjęto już w kolejnym roku, początkowo dotyczyły one naprawy i wymiany pokrycia dachu nad nawą, do tego użyto dachówek karpiówek. Koszt robót i materiału wyniósł 54 fl. pol. W następnym roku wykonano prace naprawcze dachu nad prezbiterium i wieżyczki. Roboty powierzono dekarzowi Józefowi Wendlowi. Kolejne prace remontowe przeprowadzone zostały w I poł. XIX w. W latach 1822–23 uporządkowano i naprawiono kościół. Prace poprzedziły oględziny budynku i więźby. Do ich realizacji sprowadzono z Kalisza majstrów rządowych: budowniczego województwa kaliskiego P. Hafnera, cieślę Karola Kirmana z czterema czeladnikami oraz dekarza Józefa Wentta z sześcioma czeladnikami. Wzmocniono wówczas ankrami gzyms kościoła od strony klasztoru, wymieniono i naprawiono belki i wiązary więźby, wzmocniono ankrami, śrubami i zastrzałami sygnaturkę, a następnie naprawiono jej pokrycie dachu, wyremontowano schody z klasztoru do kościoła, przełożono dach nad nawą kościoła, wyremontowano fasadę, a w trzech niszach namalowane zostały wizerunki świętych: w drugiej kondygnacji śś. Franciszka i Antoniego, w szczyście św. Michała, a wyżej herb zakonu. Ponadto wyremontowano dach nad prezbiterium, jednak ze względu na brak dachówki karpiówki, pokryto go gąsiorami. W tym czasie wykonano także poważniejszy remont klasztoru. Wszystkie prace zrealizowano dzięki wsparciu darczyńców z okolic Chocza: Miączyńskiego, Chełmskiego, Kiełczewskiego, Szarzyńskiego, Czarneckiego, Taczanowskiego, Lipskiej, Trębeckiego i innych. Kronika konwentu wzmiankuje, że pokrycie dachu ponownie przeciekało z powodu źle przeprowadzonej naprawy, z tej przyczyny w 1825 r. wymieniono je całkowicie zarówno na kościele, jak i na klasztorze²⁵.

²⁴ *Archivum Conventus Chocensis...*, s. 21, 26, 28.

²⁵ Tamże, s. 32–34.

Konwent został sekularyzowany 23 listopada 1864 roku²⁶ na mocy ukazu cara Aleksandra II z tegoż roku. Kronika konwentu wzmiankuje, że podczas kasaty konwentu, ze względu na gwardiana, który był stronnikiem rządu, nie popełniono nadużyć, jakie miały miejsce przy kasatach innych konwentów. Do czynności kasacyjnych został zobowiązany burmistrz miasta Chocz – Jakubowski. Zakonnicy opuścili konwent na kilku podwodach, przy licznej eskorcie wojska. Wraz z zabranymi przez siebie przedmiotami zostali odstawieni do konwentu kaliskiego, który był punktem zbornym dla trzech klasztorów reformackich: konińskiego, wieluńskiego i chockiego. Razem znalazło się tam około 50 osób. Zakonnicy nie mieli żadnych środków do życia, ani zapasów, więc przez kilka tygodni pozostawali na utrzymaniu mieszkańców Kalisza. Poza tym w Kaliszu znalazło się jeszcze około 80 franciszkanów z całej Polski kongresowej, przywiezionych do konwentu franciszkańskiego. W konwencie chockim pozostał ks. Narcyz Ambrulewicz, który pisząc kronikę, wyraził wątpliwość czy będzie mógł pozostać tam na kolejny rok oraz czy kościół pozostanie w dalszym ciągu przeznaczony na cele sakralne²⁷.

Od czasu sekularyzacji konwentu aż do współczesności kościół nie uległ poważniejszym zmianom architektonicznym, w przeciwieństwie do klasztoru, którego dwa skrzydła w II poł. XIX w. zburzono²⁸.

Franciszkanie uzyskali ponownie prawo własności konwentu w XX w. Powrócili oni do Chocza w 1920 r. i przebywali tu do 1957 r. Od 1959 do 2002 r. klasztor zamieszkiwały Siostry Pasterki od Opatrzności Bożej, a od 2005 r. – franciszkanie²⁹. W 1959 r. nastąpiła zmiana statusu prawnego obiektu. Zespół został wpisany do rejestru zabytków pod nr 585/A³⁰.

Po wojnie stan zachowania kościoła był niezadowalający. W 1967 roku budynek był zawilgocony, tynki zniszczone, w dolnej kondygnacji odpadały, szczyt był zagrzybiony. Oprócz wymalowania wnętrza świątyni w latach 90., nie wykonano żadnych poważniejszych prac remontowych i robót konserwatorskich, których obiekt pilnie wymagał. Brak remontów doprowadził do bardzo dużych zniszczeń zarówno kościoła, jak i klasztoru w końcu lat 90.³¹. Obecnie obiekt jest

²⁶ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. Bronisława Chlebowskiego, przy współudziale Józefa Krzywickiego, wg planu Filipa Sulimierskiego, T. XV, Warszawa 1900, s. 311.

²⁷ *Liber III Archivii Contus Chocensis*, APR Kraków, s. 237.

²⁸ E. Andrzejewska, *Zespół poreformacki. Kościół pw. św. Michała Archaniola*, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kaliszu, biała karta, 1999; Z. Kęblowska, *Kościół pw. św. Michała poreformacki*, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kaliszu, zielona karta, 1967.

²⁹ E. Andrzejewska, *Zespół...*

³⁰ Tamże.

³¹ Z. Kęblowska, *Kościół pw. św. Michała poreformacki*, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kaliszu, zielona karta, 1967; E. Andrzejewska, *Zespół...*

bardzo zniszczony, wymaga remontu kapitalnego. Na elewacji kościoła odspojone tynki odpadają na całej wysokości, zawilgocenie podniosło się do kilku metrów, cegła jest skorodowana, sklepienia spękane, detale i elementy architektoniczne są w destrukcji, wieżyczka na sygnaturkę przerdzewiała, pokrycie dachu nieszczelne, więźba i stolarka drzwiowa porażone miejscowo korozją biologiczną. Dotychczas podjęto prace remontowe w klasztorze, natomiast konserwacja kościoła planowana jest na kolejne lata, ma ona objąć w pierwszym etapie remont więźby i pokrycia dachu, wymianę instalacji deszczowej, konserwację elewacji i stolarki okiennej, naprawę parkanu wokół kościoła³².

Planowane prace konserwatorskie pozwolą nie tylko doprowadzić obiekt do właściwego stanu. Kościół poreformacki w Choczcu zasługuje na uwagę jako znacząca część historii miejscowości, ale również istotny obiekt budownictwa sakralnego wielkopolskiej prowincji zakonu reformatów. Dlatego właściwa konserwacja umożliwi odpowiednią ekspozycję zabytku, przywróci mu pierwotne walory, pozwalając na lepszą jego recepcję, co przyczyni się do rozwoju wiedzy na jego temat.

SUMMARY

The Order of Reformed Franciscans, a conservative and strict branch of Franciscans, flourished in Poland mainly on the territory of Wielkopolska and Małopolska. The convent in Chocz was chronologically the third foundation in the Wielkopolska custody. Its founder was bishop Andrzej Lipski, who in order to strengthen Catholicism not only brought the Reformed Franciscans to the place but also built a collegiate church, thereby creating a complex of religious institutions in one part of the town.

In the years 1636–1639 there was a conflict between the Reformed Franciscans and the Bernardines. As a result the former were made to leave Chocz for a time. Upon return they began the construction of a new, brick church and convent (1699–1725 r.) It is worth noting that among others, Brother Mateusz Osiecki participated in the realization of the convent buildings. The church was erected in the recessed variant of the wall-pillar system and shows affinity to the Reformed Franciscan Church in Kalisz. Moreover, it is an important example of the sacral buildings of the Wielkopolska province of Reformed Franciscans. The convent was secularized in 1864 by decree of emperor Alexander II. The monks regained their right of ownership only in 1920. First, the convent buildings were used by the Order of Sisters the Shepherdesses of Divine Providence, and only later again by the Franciscans. At present the whole complex is under major restoration works.

Key words:

Chocz, Reformed Franciscans, bishop Andrzej Lipski, sacral architecture of the 17th and 18th centuries, wall-pillar architecture

³² J. Kucharzewska, P. Birecki, J. Rodziewicz, K.S. Oleksiak, *Program prac konserwatorskich zespołu poreformackiego, Klasztoru i Kościoła pw. św. Michała Archaniola w Choczcu, gmina Chocz, powiat pleszewski, woj. wielkopolskie, Zakon Braci Mniejszych Franciszkanów w Choczcu*, 2009, s. 28.